

Чому зникає Ізюмець – куди поділась Сальниця?

У статті розглядається проблема малих річок, їх поступового зникнення, дефіцит із чистої прісної води. За приклад взято окрему річку Мокрий Ізюмець на Харківщині, про яку існують згадки майже тисячолітнього періоду. Сальниця – літописна річка України не відображена на жодній географічній карті. Вчені, краєзнавці та дослідники до цих пір ведуть дебати з приводу того, з якою з сучасних річок її слід ототожнити. Існує безліч описаних безпідставних гіпотез її місце-знаходження. Вперше наводяться фактичні матеріали для підтвердження однієї з гіпотез знаходження річки Сальниці.

Ключові слова: Сальниця, Ізюмець, проблеми малих річок, Leonid Shchybria (Izium).

Leonid Shchybria (Izium)

Member of Donetsk Regional Organization

of National Union of Local Lore Researchers of Ukraine

Why does IZymets disappear – where the Salnicsa went?

The problems of small rivers, the problems of their gradual disappearance, first of all, are the problems of humankind's disappearance of pure fresh water. An example of such rivers is the separate wet river Izyumets in Kharkiv region. The choice fell on this river as it has been mentioned for almost a millennium. Sal'nitsa is a chronicle river of Ukraine not displayed on any geographical map. Scientists, local lore scientists and researchers are still debating as to which of the modern rivers it should be identified with. There are many unjustified hypotheses for its location. For the first time, factual evidence is provided to confirm one of the hypotheses for finding the Sal'nitsa River.

Key words: Salnicsa, Izyumets, small river problems.

Актуальність проблеми. Зникнення малих річок є однією з найбільш значущих проблем людства, що відбивається на дефіциті чистої прісної води на планеті – основи нашого життя. У територіальних межах Української держави налічується чимало таких річок. У світлі наукової розвідки вважаємо за доцільне розглянути окреслену проблему на прикладі існування річки Мокрого Ізюмця, притоки Сіверського Донця, з історичної точки зору. Адже про цю річку маємо згадки майже тисячолітньої давнини. Гіпотетично припускаємо, що Мокрий Ізюмець і є та літописна річка Сальниця, згадана з часів Володимира Мономаха.

Історіографія дослідження. Понад три століття продовжується пошук річки Сальниці. Її розшуком займалися вчені-пошуковці: В.М. Татищев, М.М. Карамзін, М.С. Арцибашев, К.В. Кудряшов, Л.Є. Махновець, М.Я. Аристова, В.Г. Ляскоронський, М.В. Сібільов, В.М. Глухов, В.Б. Звагельський, Б.А. Шрамко, Б.О. Рибаків, С.О. Плетньов, В.М. Маркін та інші.

Дослідники традиційно вели пошуки в архівах, розраховували відстані по часу переходу військ, бо не було раніше можливості шукати відповідь під землею. Не звернули уваги, що в назві

річки закладена її характеристика. Навіть сьогодні, в межах 25 кілометрів від Ізюмця, існують назви річок: Теплянка, Студенок, Солоня (в наш час вода в ній не солоня). Озера: Криве, Холодне, Глибоке, Солоне, Очеретувате. А з лівого боку раніше в Сальницю вливалася чиста, не солоня вода. В цьому місті нині розташоване село зі збереженою назвою Чистоводівка. Чому ж слово Сальниця не увійшло до географічної назви? Річка вказувала напрямок до Узун Кургану (Ізюму). Саме Ізюмський шлях XVI–XVIII століття, його напрямок, у подальшому переважив у назві: Ізюмка, Ізюмець, Мокрий Ізюмець. Очевидно вода річки Сальниці була солоною в XII–XIII століттях. Проте сіль має властивості вимиватись і закінчуватись.

Зокрема, К.В. Кудряшов визнавав, що Сальниця нині впадає в Дінець у районі Ізюму, однак дослідник не вказав, де ця річка. Натомість, М.Ф. Гетьманець дельту Ізюмця називав Сальницею, але за верхів'я вказав ліву притоку Сухий Ізюмець. Ізюмський краєзнавець В.М. Маркін вказував, що саме Мокрий Ізюмець є літописною річкою Сальницею. Дослідник навіть визначив і описав місце битви Володимира Мономаха.

Методи дослідження: в процесі здійснення наукової розвідки використано низку методів пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння тощо.

Необхідність доведення висунутої гіпотези детермінувала мету статті: проаналізувати проблему зникнення річки Ізюмець та виявити її зв'язок із річкою Сальниця.

Виклад основного матеріалу. Вибір випав на цю річку не випадково, бо згадки про неї сягають понад тисячолітньої давнини. Ми маємо змогу частково відслідкувати історію цієї зникаючої річки. По-різному називали річку: Мокрий Ізюмець, Ізюмець, Ізюмка, Сальниця, Сольниця¹. Те, що Мокрий Ізюмець раніше називався Сальницею, на сьогодні не має офіційного підтвердження. Втім, деякі краєзнавці і вчені стверджують, що Ізюмець – це саме колишня річка Сальниця.

Доктор філологічних наук, професор, автор праць з історії та краєзнавства М.Ф. Гетьманець писав: «Ми уважно оглянули, насамперед, Сальницю – річку, від якої, згідно з літописом, починався шлях Ігоря в Половецький степ. Зараз це невеликий струмок, що впадає в Сіверський Донець у центрі міста біля невеличкого мосту. У цьому місці в старовину був зручний брід, відомий в історичній літературі під назвою Ізюмського перевозу».

Важливим, певною мірою, новим етапом у справі дослідження маршруту сіверських полків стала робота археолога і краєзнавця М.В. Сібільова. Він зазначав, що у «Книге Большому Чертежу» допущено помилку: «Сальниця впадає у Донець не з правого, а з лівого боку»². Російський вчений-географ Є.П. Зябловський писав: «Ізюмський повіт займає саму Південну частину Слобідсько-Української губернії. Зрошується Північним Дінцем, Осколлом, Торцем, Бригаєм, Сальницею».

Не надаючи перевагу якійсь одній із версій, лише підсумовуючи згадки з різних джерел переліку притоків Сіверського Донця, можна зробити висновок: ніде не зустрічається дві назви поруч, згадується або Сальниця, або Ізюмець. Тож версія зміни назви річки Сальниці на Ізюмець найбільш вірогідна.

Чим знана ця маленька річечка в історії Слобожанщини? У 1111 році на річці Сальниці, в межах сучасного міста Ізюма, стародавні русичі на чолі з князем Володимиром Мономахом розбили половецьке військо. Пізніше на цій річці в 1185 році табором стояла бойова дружина Новгород-Сіверського князя Ігоря.

У своєму «Поучанні...» Володимир Мономах згадує про страту половецьких воїнів: «А самих князів бог живими в руки [мені] дав [таких]: Коктуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулуя [та] інших витязів молодих п'ятнадцять, – і цих, живих привівши [і] порубавши, повкидав я в ту річку Сальницю. По черзі перебито в той час зо двісті ліпших [мужів]». Читаючи ці записи, стає зрозумілим: мова йде не про маленький струмок, а про доволі велику та глибоку річку.

Нині довжина річки Ізюмець складає півсотні кілометрів. Влітку Ізюмець міліє, стає струмком. А ще півстоліття тому річка мала піщані береги з окремими невеличкими пляжками. Весняні повені очищали береги річки. Вода влітку є дуже холодною, бо річка живиться безліччю маленьких джерел по заплаві річки, а взимку майже не замерзає, тому що джерельна вода не остуджується до температури замерзання, завжди залишається проталина в кризі гирла Ізюмця. Цю проталину ізюмський річфлот Сіверського Донця використовував для зимівлі річкових суден (рис. 1).

Рис. 1.
Судна річкового флоту м. Ізюм,
та господарчі будівлі, що збереглися
до сьогодні

¹ Звагельський В.Б. Локалізація літописної Сальниці // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2004. Вип. 27. С. 32.

² Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. Т.IV. К., 1950. С. 104.

Обстежуючи річку Мокрий Ізюмець від гирла до витoku в частині, що протікає містом, автор нарахував два десятка маленьких джерел у заплаві річки. Саме джерелами з-під землі живиться ця річка. Річкова долина має високе праве узбережжя, характерне для річок південного спрямування. Річці завдано непоправної шкоди потворною діяльністю людини – прорили рівну канаву, змінивши напрямок її природнього русла з джерелами (рис. 2).

Рис. 2.

Видно прокопаний канал (канава), а на місці старого русла Мокрого Ізюмця, на луках утворилося болото. Замулюються, нищяться джерела притоку води Ізюмця, а далі і Сіверського Донця

На Мокрому Ізюмці та його притоках створено більше десятка ставків, які влітку майже повністю перекривають течію річки. Права притока Ізюмця – річка Кунья – крім природнього зменшення потоку води теж має свої греблі. Вище по течії, поруч з селом Чистоводівка, створений найбільший ставок на Ізюмці (рис. 3). В наш час Мокрий Ізюмець бере початок біля села Бугаївка. В давнину через територію села проходив один із головних шляхів татарських набігів на руські землі – Муравський шлях, що поділявся на два: Ізюмський та Кальміуський. Серед населення села Бугаївка і досі існує легенда щодо назви села: нібито багатий козак Бугай (Бугайов) був одним із перших поселенців цього населеного пункту. Назва до сьогодні не зміню-

Рис. 3.

Ставок села Чистоводівка

валася, хоча в «Географічному словнику Російської імперії» (1863 рік видання) зазначена подвійна назва села – Бугаївка-Ізюмець.

Дивлячись на Ізюмець, особливо влітку, хочеться назвати його струмком. Існує безліч визначень різниці між струмком і річкою. Проте річка завжди має назву, а струмок залишається безіменним струмком. Мокрий Ізюмець впадає в Сіверський Донець майже в географічному центрі міста Ізюма.

Звернемось до топоніміки, щоб краще зрозуміти про водні ресурси та природу краю. Топоніми або географічні назви поділяються на водні й земні. Раніше місцевість, де протікає річка, називали «Диким полем». У літературі досить переконливо показана неправомірність вживання словосполучення «Дике поле» по відношенню до Слобожанщини³. «Диким полем» у XVI–XVII ст. позначалася нерозорані землі, цілина, де б вона не знаходилася. З легкої руки Конрада Буссова цей термін («wilde Field») почав використовуватися істориками як географічний⁴. (Конрад Буссов – очевидець і письменник про Московію в період Смутного часу. Народився: 1552 р. Зенде, Німеччина. Помер: 1617 р.).

Територія сучасного Центрального Чорнозем'я, що межувала з землями Речі Посполитої, на яких проживало східнослов'янське населення, в московських документах кінця XVI – першої половини XVII ст. іменувалася «Подем», або «Польської України». Московські джерела

³ Панков А.И. Порубежье Российского царства и Украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII). Белгород. 2004. С. 11–12.

⁴ Загоровский В.П. Некоторые вопросы ранней народной колонизации польской окраины России // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1698 г. 1972. №3. С. 37–38.

міцно закріпили найменування «Поле» за степовими просторами⁵. Потрібно згадати, що по цій території довгий час кочували половці. Вони не вели осілий спосіб життя. Можливо й цей факт змусив Конрада Густава породити назву «Дике поле». Археологічні знахідки, що свідчать про життєдіяльність людей на цій території, теж суперечать поняттю «Дике поле». При тому хочеться зазначити, що діяльність людини тих часів набагато менше впливала на природу, в порівнянні з нашим часом. Територія Ізюмщини була заселена з давніх часів. Розкопками були виявлені залишки стародавніх поселень, майстерня крем'яних виробів на березі річки Сіверський Донець. На території району жили різні кочові народи. Перші слов'янські поселення з'явилися в VI столітті.

Найкраще описана природа східної частини України в книзі «Рідна старина» (книга має декілька перевидань). Автор Василь Дмитрович Сіонський (1844–1895) народився в Умані, вчитель історії. Отже, маємо згадки двохсотлітньої давнини про природу і річки степового краю: «Степ манив до себе натовпи переселенців не тільки своїм широким роздоллям, а й розкішною природою. В старовину степ, зрошуваний безліччю струмків і дрібних річок, від яких залишилися тепер тільки їх улоговини, або «балки», був куди багатшим. До сих пір ще «діди», які дожили до глибокої старості, з сумом згадують про стародавнє степове привілля і багатство. Трави, за розповідями «дідів», бували такі, що на пасовищі коней не видно було, від волів тільки роги миготіли поверх трави; діти легко могли заблукати в траві. Благодатні землі давали такі врожаї, що з одного мішка посіяного зерна збирали тридцять-сорок⁶. По сучасним міркам 70–80 ц/га, і це без добрив, сіялок точного висіву, добротного посівного матеріалу.

Ці історичні записи свідчать про поступове зменшення води в степовій зоні, навіть незалежно від діяльності людини. Розглянемо географічні назви річки – гідроніми. Назва Ізюмець, Ізюмка вказують на спрямування долини річки до узун-коргану – довгого кургану. Так тюркською мовою називали нинішню гору Крем'янець. Дослідники вважають, що незрозуміле для

слов'ян тюркське «узун» з часом перетворилося на ізюм. Мокрий Ізюмець і притока Сухий Ізюмець – тут назви кажуть самі за себе (рис. 4). А попередня назва Сальниця, Сольниця має походження від слів – солоний, сіль.

Рис. 4.
Озеро-притока Мокрого Ізюмця захищено природною лісовою смугою
Одне з потужних джерел води Мокрого Ізюмця біля села Бугаївка

Рис. 5.
В джерельній воді ставків річки Мокрий Ізюмець, сільськогосподарського підприємства «Восток», вирощують осетрову рибу – веслоніс

Нині в ставках річки Мокрий Ізюмець вирощують екологічно чисту товарну рибу, починають розводити різновид осетрових – веслоноса. Згадаймо, Ізюмець бере початок саме звідси. Витоки річки захищені природною рослинністю і густим лісом. Геологорозвідка вказує, що під

⁵ *Панков А.И.* Порубежье Российского царства и Украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII). Белгород. 2004. – С.11; *Хорошкевич А.Л.* Куликовская битва и становление национального самосознания русских, украинцев и белорусов // *Дмитрий Донской и эпоха возрождения Руси.* Тула, 2001. С. 63.

⁶ *Сіонський В.Д.* Родная старина. 1904. С. 197.

землею багато пустот. Невідома причина їх утворення – це дія підводних течій чи якогось іншого фактору? В недалекому минулому відбулося не зовсім звичне явище. Майже перед жнивими понад два гектари пшеничного поля опустилися в землю глибиною до восьми метрів. Незвично виглядала рядочками посіяна пшениця, на дні природньо створеної ями з вертикальними стінами. В цих місцях постійно ведеться розвідка надр землі.

З глибини понад шість тисяч метрів добувають і постачають природний газ. Найкраща питна вода для села добувається з артезіанської свердловини глибиною понад 700 метрів. Геологорозвідка підтверджує, що під землею знаходяться великі поклади харчової солі NaCl. Причому товщина шару сягає до тисячі метрів. Така звістка сприймається автором як відкриття. Вода і сіль поруч. Ймовірно, що раніше вода Ізюмця мала інші підземні потоки і вода в річці була солоною. Назва Сальниця, Сольниця, не ставши географічною назвою, відповідала тодішнім реаліям. З роками змінилися підземні потоки води. Витік річки змістився ближче до села Бугаївки. Зараз річка Ізюмець (її початок) на території Борівського району не простежується, а починається безпосередньо вже в сусідньому Ізюмському районі.

Сальниця – літописна річка України. Її немає на старовинних картах або схемах. Вчені, краєзнавці та дослідники до цих пір ведуть дебати з приводу того, з якою з сучасних річок її слід ототожнити. Існує безліч описаних гіпотез її місцезнаходження. Тож факт існування великих покладів солі у витoku річки Мокрого Ізюмця дає перевагу визнати, що саме нинішній Мокрий Ізюмець раніше називали Сальницею.

Про виток річки Ізюмець вказується в історичних записках. Так, у «Ведомостях к Генеральному плану Купянского уезда по состоянию на 1785 год» згадується «речка Изюмица» (у межах сучасного Борівського району), у верхів'ях якої два хутори – Шиповалов і Глушков. Біля останнього хутора два ставки⁷.

У списку населених місць Харківської губернії за відомостями 1864 року (М. Штігліц)

зазначається, що при верхів'ях річки Ізюмця знаходиться казенний хутір Каптев (інша назва Кактев) на 8 дворів. Цей хутір належав до Гороховатської волості та знаходився неподалік від Гороховатки, отже – це територія сучасного Борівського району. На Борівщині залишився лише яр Ізюмець, де колись був витік річки Ізюмець (рис. 6).

Рис. 6.

На краю села Бугаївки бере початок річка Мокрий Ізюмець. Погляд згори і з яру Ізюмця

Про джерела солоної води зустрічаються згадки в літературі. Сучасні подібні діючі джерела ропи в Ізюмському районі збереглися в селі Співаківка. Раніше старожили солили огірки й помідори на зиму в солоній воді з джерел. Чомусь так склалося на межі двох століть, що у різних кінцях двох країн люди почали згадувати про перемогу Володимира Мономаха над половцями в 1111 році. Немов по команді встановлювались пам'ятні камені на місці битви. Причому місце битви обиралось по припущенням згідно різних гіпотез. А за триста років пошуку річки Сальниці суперечливих гіпотез скопилось чимало, з визначенням полю бою в різних місцях від Дону до Дніпра.

Висновки. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що Сальниця – літописна річка України. Її немає на старовинних картах або схемах. Вчені, краєзнавці та дослідники до цих пір ведуть дебати з приводу того, з якою з сучасних річок її слід ототожнити. Існує безліч описаних гіпотез її місцезнаходження. Тож факт існування великих покладів солі у витoku річки Мокрого Ізюмця дає перевагу визнати, що саме нинішній Мокрий Ізюмець раніше називали Сальницею.

⁷ ДАХО, ф. 24, оп. 3, спр.7. Ведомость к Генеральному плану Купянского уезда по состоянию на 1785 год. Режим доступу: URL: <http://isaiv.vx0.ru/>